

Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991*

ELI PILVE

Selgituseks ja mõne sõnaga ka historiograafiast

Mõiste „ajupesu” all peetakse käesolevas artiklis silmas ennekõike pealesunnitud psühholoogilisi propagandatehnikaid, mille eesmärk oli kujundada või ümber kujundada inimeste arusaamu ja käitumist enamasti mingi poliitilise eesmärgi huvides.

„Ajupesu” mõiste tekkelool on oma uurimustes peatunud Houstoni ülikooli kommunikatsiooniteooria professor Garth S. Jowett ja Oxfordi ülikooli ajaloo professor Robert Service,¹ põhjalikumalt on propaganda olemust uurinud prantsuse teoloog ja ühiskonnakriitik Jacques Ellul.² Terminit hakati laiemalt kasutama 1950. aastatel, iseloomustamaks võtteid, mida Hiina kommunistid rakendasid 1949. aasta riigipöörde järel rahva ideoloogilise maailmavaate muutmiseks.³ Laialdaselt tuli mõiste kasutusele pärast seda, kui Korea sõjas vangi sattunud Ameerika sõdurid ja lendurid naasid koju ning olid väidetavalt muutunud tulihingelisteks kommunistideks. Kardeti, et Hiinas ja Koreas on välja töötatud sellised ideoloogilised mõjutusvõtted, millele ei suuda keegi vastu panna. Kulus aastaid, enne kui õnnestus tõestada, et vangid, keda piinati ja näljutati, vandusid truudust marksismile-leninismile enamasti vaid lootuses, et ideoloogilise pöördumise teesklemine lõpetab nende vaevad.⁴

Nõukogude propaganda taotles oma kodanike ideoloogilist ümberkasvatamist, mistõttu pidi jõudma kõikjale ühiskonnas, sealhulgas just eriti haridussüsteemi. Viimases ei ole mitte midagi uut. Juba Napoleoni impeeriumis ei tohtinud propaganda ja kooliõpetuse vahel olla mingisugust vastasseisu.⁵ Kuidas toimis sisult sama nõude rakendamine Eesti NSV-s, sellel on otsesemalt või kaudsemalt peatunud mitmed eesti kooliajaloo uurijad, nende seas Anu Raudsepp, Toomas Karjahärm, Väino Sirk ja Veronika Varik (viidatud uurimistööd avaldatud neiu põlvnimega Nagel).⁶ Spetsiaalselt kooliõpikute rollist ühiskonna kajastamisel on doktoritöö kirjutanud sotsioloog Veronika Kalmus.⁷ Nõukogude propagandat ja selle tulemusi on käsitlenud ka Harvardi ülikooli emeriitprofessor Richard Pipes.⁸ Lauri Vahre on

* Artikkel on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 3/2013, lk. 82–100.

¹ G. S. Jowett. Ajupesu: poleemika Korea sõjavangide ümber ja müüdi lätted. – G. S. Jowett, V. O'Donnell, Propagandast ja mõjustamisest. Uusi ja klassikalisi käsitlusi. Tänapäev, 2011; R. Service. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu. Tallinn, Varrak, 2010.

² J. Ellul. Propaganda tunnused. – Propagandast ja mõjustamisest : Uusi ja klassikalisi käsitlusi, lk. 17–83.

³ G. S. Jowett. Ajupesu: poleemika Korea sõjavangide ümber ja müüdi lätted, lk. 279–280.

⁴ R. Service. Seltsimehed. Maailma kommunismi ajalugu, lk. 329–330.

⁵ J. Ellul. Propaganda tunnused, lk. 27.

⁶ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn, 2007; V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991. Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 2006.

⁷ V. Kalmus. School textbooks in the field of socialisation. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003; V. Kalmus. Õpidiskursus muutuv ühiskonnas. – V.-R. Ruus (koostaja). Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Tallinn, 2000, lk. 205–218.

⁸ R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu. Tartu, Ilmamaa, 2005.

põhjendatult naeruvääristanud Nõukogude propaganda absurdsust ja iseendalegi vasturääkimist.⁹

Käesolev artikkel on järg 2010. aastal avaldatud publikatsioonile,¹⁰ milles käsitleti nõukogude ideoloogilist kasvatust Eesti NSV koolitunnis perioodil 1940–1941 ja 1944–1953. Järgnevalt keskendutakse ideoloogilisele kasvatusle üldhariduskooli ainetunnis Stalini-järgsel ajal kuni iseseisvuse taastamiseni, vaadeldes, kas ja kuidas tõi muutusi ideoloogilisse kasvatustöösse Stalini surm ning millised olid ideoloogilise surve tugevnemise ja nõrgenemise hoovad kuni Nõukogude perioodi lõpuni. Seejuures ei saa koolitunnis toimunu mõistmiseks keskenduda kitsalt ainult hariduspoliitikale ega tunnis toimunule, vaid oluline on luua teemale laiem taust.

Teema käsitlemiseks on kasutatud arhiivmaterjale; peamiselt Riigiarhiivi Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee,¹¹ ENSV Haridusministeeriumi,¹² ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi,¹³ aga ka Tallinna Linnaarhiivis säilitavate üldhariduslike koolide fondide materjale.¹⁴ Olulist informatsiooni on lisanud intervjuud ja kirjavahetused omaaegsete õpetajate ning haridustöötajatega. Arhiividokumendid ja isiklikud mälestused on siinkohal vajalik täiendus, sest toetudes ainuüksi nõukogudeaegsetele ametlikele materjalidele ei saa kätte adekvaatset pilti tegelikkuses toimunud; samas tuleb isiklike mälestuste puhul arvestada, et tegemist on subjektiivse ja ka delikaatse informatsiooniga. Siinkohal avaldan tänu kõigile, kes olid nõus jagama oma meenutusi nõukogudeaegsest hariduspoliitikast!

1954/1955. õppeaastal töötas Eesti NSV-s kokku 1112 üldhariduslikku kooli; neist algkooli 535, 7-klassilisi kooli 471 ning keskkooli 106.¹⁵

Hariduse reformimine

1952. aasta NLKP XIX kongressi otsuste põhjal tuli koolis hakata andma polütehnilist haridust ja minna üle üldisele keskkoolile. Selle taustal sattusid põlu alla humanitaarained ning nende kaitsel oli ideoloogilise kasvatusle nõudest isegi kasu, sest see võimaldas haridusringkondadel rõhuda humanitaarainetele kui peamistele nõukogude patriotismi ning kodanikutunde kasvatamist käsitlevatele tundidele. Selle tulemusena võeti NLKP 1958. aasta novembrileenumil hariduspoliitika põhisuundadeks uue inimese kujundamisel nii polütehniline õpetus kui ka kommunistliku kasvatusle tõhustamine.¹⁶

1959. aastal võttis EKP KK büroo vastu otsuse „Internatsionaalse kasvatusle parandamisest koolides“, mis kohustas pöörama tõsist tähelepanu internatsionalistliku kasvatusle parandamisele nii õpilaste, õpetajate kui ka lastevanemate seas. Parteiliikmed ja komsomolitöötajad pidid õpetajatele ja ka lastevanematele regulaarselt korraldama loenguid leninlikust rahvuspoliitikast, NSV Liidu rahvastest ning õpilaste internatsionalistliku kasvatusle ülesannetest ja küsimustest. Koolides tuli korraldada nõukogude rahvaste

⁹ L. Vahtre. Absurdi impeerium. Tartu, Tammeraamat, 2007.

¹⁰ Vt. „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“. Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s. – Tuna 2010, nr. 4, lk. 54–71.

¹¹ ERAF, f. 1, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee.

¹² ERA, f. R-14, ENSV Haridusministeerium.

¹³ ERA, f. R-2216, ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut.

¹⁴ TLA, f. R-205, n. 1, Tallinna 1. Keskkool; TLA, f. R-191, n. 1, Tallinna 7. keskkool; TLA, f. R-220, n. 1, Tallinna 22. Keskkool.

¹⁵ Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik I : Üldharidus aastail 1940–1960. Tallinn, 1987, lk. 46.

¹⁶ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 35.

teemanäitusi, kohtumisi sõjaveteranidega, anda välja seinalehti, kirjanduslikke almanahhe jms. Partei rajooni- ja linnakomiteed pidid kontrollima viimaste ideelist sisu.¹⁷

1963. aastal võttis NLKP Keskkomitee vastu otsuse „Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest”, milles oli jätkuvalt päevakorral uue inimese kasvatamine. Otsuses ei olnud mitte midagi sisuliselt uut, endiselt tuli võidelda kodanliku ideoloogia ja minevikuigandite vastu. Kasvatustöö peaülesandeks oli NLKP programmi ellurakendamine, tuli tõsta poliitilist valvsust jne.¹⁸ Järjest rohkem rõhutati internatsionalistliku kasvatuses tähtsust.¹⁹ Selle taustal tuli ülistada nõukogude korda, eriti selle võitlust rahu eest, kusjuures vasturääkivustel ei olnud siin mingisugust tähtsust. „See [rahvastevahelise rahu ja sõpruse] poliitika väljendub muu hulgas Nõukogude Liidu ja teiste sotsialistlike riikide aktiivses võitluses üldise ja täieliku desarmeerimise eest, tuumarelvade keelustamise ja hävitamise eest.“ Ning paar lõiku edasi: „Tuleb ka edaspidi igati tõsta armee ja laevastiku tehnikaga varustamise taset, täiustada Nõukogude sõjameeste lahingumeisterlikkust, lahinguvalmidust ja ideelist karastatust [– – –].”²⁰ Lauri Vahtre peatub oma esseistlikus raamatus „Absurdi impeerium” pisut ka terminil *rahuvõitlus*, nimelt selle vastandlikel sõnadel *rahu* ja *võitlus*. Vahtre ütleb ilmekalt, et Nõukogude Liit oli võitluse ideoloogiast nii läbi imbutunud, et isegi rahu pooldamist ei osanud see üdini agressiivne riik teeselda teistmoodi kui võideldes.²¹

Internatsionalismi ja nõukogude patriotismi kõrval sai suurema tähelepanu osaliseks ateistliku kasvatuses nõue. Kui 7. juulil 1954 võttis NLKP KK vastu otsuse „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest”²², hakati ateistlikule kasvatustööle panema märgatavalt suuremat rõhku.²³ NLKP Keskkomitee otsuses „Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest” kohustati haridusorganeid parandama usuvastast ja esteetilist kasvatust laste seas.²⁴ Selles pidid kaasa tegema kõik õpetajad, eriti aga füüsika- ja loodusteaduste õpetajad.²⁵ Ateistliku kasvatuses tõhusamaks läbiviimiseks korraldati konverentse ja koostati näidismaterjale. „Äikese küsimuste käsitlemisel on vägagi otstarbekohane juurde lisada, et Rooma paavsti residentsis – Vatikanis – on kirikud varustatud piksevarrastega. Meile on see arusaadav. Tahetakse kaitsta kirikuhooneid välgutabamuse eest. Usklike seisukohast pole see aga kaugelki nii arusaadav, sest kas siis „kõikteadja” jumal ei tea seda, kuivõrd kõlvatu on pörutada välkusid kirikutesse, mis temale isiklikult on pühendatud. Ilmselt siis jumal ei oska vahet teha kirikute ja hobusetallide vahel ja „sokutab” välkusid nii ühtedesse kui teistesse. Piksevarraste ülesseadmine on aga jumala tahte vägivaldne äramuutmine [originaalrõhutus] – äramuutmine teaduse saavutuste abil

¹⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 2289, l. 93–96, EKP KK büroo otsus „Internatsionaalse kasvatuses parandamisest koolides”, 17.03.1959.

¹⁸ Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 5 – NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963, Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk. 3–17.

¹⁹ Sealamas, lk. 7.

²⁰ Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 8 / NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963, lk. 3–17.

²¹ L. Vahtre. Absurdi impeerium, lk. 172.

²² NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused, IV, 1954–1960. Tallinn, Eesti Raamat, 1974, lk. 51–56.

²³ M. B. Mitin. Teaduslik-ateistlikust propagandast NLKP Keskkomitee otsuse „Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes” valguses, nr. 109. Tallinn, 1960, lk. 5.

²⁴ Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 13 – NLKP Keskkomitee pleenumi otsus. Juuni 1963, lk. 3–17.

²⁵ A. Mitt. Teaduslik ateism võitluses kommunistliku ühiskonna kujundamise eest, l. 29, 34 – ERA, f. R-2216, n. 2, s. 60, l. 28–39, Vabariiklik teoreetiline konverents õpilaste kommunistliku kasvatuses küsimustes III, 1963.

[originaalrõhutus]. Piksevarraste teravikud ulatuvad aga kõrgemale kui katedraalide ristid, millest usklikele paratamatult nähtub teaduse üleolek religioonist.”²⁶

²⁶ Sealsamas, l. 39.

Ideoloogiline surve. Nõrgenemine ja taastugevnemine

1956. aasta veebruaris pidas Nikita Hruštšov NLKP XX kongressi kinnisel ööistungil ettekande Stalini isikukultusest ja selle tagajärgedest. Kuigi ta ei mõistnud massiterrorit tervikuna hukka, oli sellel ettekandel oma mõju, leevendades hirmuõhkkonda ja muutes ühiskonda veidigi vabamaks.²⁷ Hukkamõistetud isikukultus asendus nüüd lihtsalt parteikultusega.²⁸ Kujukaks näiteks on siin teose „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)” erinevate trükkide lõpulaused. 1952. aasta esmatrükis lõpeb teos tõdemusega: „Pole suuremat õnne, ütleb eesti rahvas, kui ehitada kommunismi Nõukogude Liidu rahvaste üksmeelses peres, seltsimees Stalini geniaalsel juhtimisel.”²⁹ 1956. aasta teises trükis on Stalin asendunud parteiga: „Pole suuremat õnne, ütleb eesti rahvas, kui ehitada kommunismi Nõukogude Liidu rahvaste üksmeelses peres kommunistliku partei targal juhtimisel.”³⁰ Parteikultusega ei kadunud aga kuskile Lenini kultus. Ajaloolane Richard Pipes on öelnud, et kompenseerimaks stalinismi kaotamist algatas Hruštšov muu hulgas Lenini jumalikustamise sellise hooga, et see elas üle isegi Nõukogude Liidu lagunemise.³¹

Endiselt jäi jõusse ühe ja *ainuõige* õpetuse ning kommunistliku maailmavaate dogma, kultuuri ideologiseerituse ning kirjanduse ja kunsti kui ideelis-poliitilise kasvatustöö vahendi ja parteilisuse printsiip, sotsialistliku realismi nõue, sotsialistliku kultuuri vastandamine kodanlikule kultuurile jms. ÜKP KK tühistas oma otsuse ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta alles 1988. aastal.³²

NLKP XXII kongressil 1961. aastal vastu võetud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kolmas programm seadis kommunistliku kasvatus ülesandeks teadusliku maailmavaate kujundamise, töökasvatuse, kommunistliku moraali võidulepääsemise, proletaarse internatsionalismi ja sotsialistliku patriotismi arendamise, inimesiksuse igakülgse ja harmoonilise arendamise. Partei programm nõudis endiselt võitlust kapitalismi igandite vastu ja kodanliku ideoloogia paljastamist. Maailmarevolutsioonist enam ei räägitud, küll aga endiselt ideoloogilise võitluse olulisusest. „Erineva ühiskonnakorraga riikide rahulik kooseksisteerimine ei tähenda ideoloogilise võitluse nõrgenemist.”³³ Ühtlasi lubas programm, et kommunism saavutatakse aastaks 1981. Selleks aastaks pidi Nõukogude Liidus saabuma külluseajastu, kus igauhelt nõutakse tema võimete kohaselt ja antakse vastavalt tema vajadustele; elatustasemelt pidi ületatama mis tahes kapitalistlik riik jne. Ent kui 1981. aasta hakkas lähenema, siis NLKP programm lihtsalt salastati. Seda ei saanud osta ega raamatukogust laenutada, selle tsiteerimist ei peetud poliitiliselt õigeks (!). Seda kuni 1985. aastani, mil saadi valmis uue programmiga, mida hakati nimetama partei programmi uueks redaktsiooniks. Selles teatati, et aeg on tõestanud eelmise redaktsiooni „teoreetiliste ja poliitiliste põhiseisukohtade õigsust”.³⁴ Selles mõttes ei muutunud 1953. aasta piirjoonega mitte midagi, parteil oli jätkuvalt alati õigus ning maailmavaateline tõde ette määratud ja

²⁷ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 60.

²⁸ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 67–68, 74.

²⁹ G. Naan. (toim.). Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn, 1952, lk. 464.

³⁰ G. Naan. (toim.). Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Tallinn, 1956, lk. 590.

³¹ R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu, lk. 95.

³² T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 231–232; A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 68.

³³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961, lk. 108–113.

³⁴ L. Vahre. Absurdi impeerium, lk. 168–169; Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Uus redaktsioon. Vastu võetud NLKP XXVII kongressi poolt. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, lk. 7.

teada. Ent nagu järgnevast nähtub, siis peamiselt hirmuõhkkonna järk-järgulisest lagunemisest tingitult üht-teist siiski muutus. Anu Raudsepa sõnul väljendus ühiskonna mõnesugune vabanemine koolides eelkõige komsomoli- ja pioneeriorganisatsiooni liikmearvu kahanemises (1952/1953. õppeaastal oli komnoorte arv Eestis 11 464, õppeaastal 1956/1957 aga juba 9256; pioneeride arv vähenes vastavalt 63 049-lt 50 750-le), ent neil aastail vähenes tõenäoliselt ka õpilaste arv üldse, sest kooli jõudsid lapsed, kes olid sündinud sõja ajal, mil sündivus järsult langes. Ent surve andis siiski kuigipalju järele ning õpetajad muutusid julgemaks, ideoloogilise kasvatustöö osakaal langes nii aine- kui ka klassijuhatajatundides.³⁵ Seejuures tuleb siiski meeles pidada, et ka varasemalt oli paljude tundide ideoloogiline osa kaetud vaid paberil. Ent ka dokumentatsioonis on 1953. aasta piirjoon selgesti näha. Võrreldes Tallinna 1., 7. ja 22. keskkooli õppenõukogude protokolle, eristub periood enne ja pärast Stalini surma väga selgelt. Enne 1953. aastat on õppenõukogude protokollide päevakorras pidevalt esindatud tunnikonspektides kasvatusliku osa näitamise küsimus, nõukogulike pühade tähistamine, õpetajate ideelise eneseharimise probleemid jms. Sageli on nii õpetajad kui ka direktorid pidanud ideoloogilise sisuga ettekandeid (nt. teemadel „Ajaloo õpetamisest nõukogude koolis“, „NSV Liidu konstitutsioonist“, „Kommunistliku maailmavaate kasvatamisest ainetunni kaudu“, „J. P. Pavlovist“, „32 aastat Nõukogude võimu“ jne.), mille määramisega tegeles vähemalt 7. keskkoolis parteiorganisatsioon. „Ega loengupidamist igapähele ka ei usaldatud, enamasti palus partorg neid pidada vene keele ja ajalooõpetajatel, kes olid ka sageli parteilased.“³⁶ Alates 1953. aasta aprillist on õppenõukogu protokollidest avanev pilt hoopis teine. Ideoloogilisi loengud ei esine enam üldse, nõukogulikest tähtpäevadest on protokollides alles jäänud vaid suuremad ning nendegi ettevalmistuse kajastamine on üldsõnalisem, õpilaste ideelist kasvatust mainitakse harva ning väga põgusalt. Endiselt on aga kõne all õpetajate poliitiline eneseharimine. Ideoloogilised ettekanded õppenõukogudes naasevad protokollidesse aastail 1970–1972, kuid siiski tunduvalt harvemini kui Stalini eluajal. Kuigi kõikide nimetatud kolme kooli protokollides on vahe enne ja pärast 1953. aastat märgatav, on endiselt märgatav asjaolu, et kõik olenes siiski koolist, selle juhtkonnast ja õpetajatest. Näiteks Tallinna 1. Keskkool oli vähemalt protokollide põhjal olnud kõige riigiruum. Tallinna 7. ja 22. keskkooli Stalini-aegsed protokollid on ideoloogia sissetoomise tiheduselt võrreldavad 1. keskkooli Stalini-järgsete protokollidega.³⁷ Sisulises ideoloogiatöös ei pruugi need protokollivõrdlused aga mitte midagi tähendada. 7. keskkooli inglise keele õpetaja Kristi Tarand meenutab, et üldiselt taandus enamik ideoloogilisest kasvatuses n.-õ. näo tegemisele. Õppetunni ideoloogiline eesmärk tuli õppeplaani kanda ja neid plaane ka kontrolliti, kuid tegelikkuses neid tundi andes ei järgitud. „Enamasti me [õpetajad] kirjutasime ideoloogilise aspekti üksteise pealt lihtsalt maha. Kui keegi oli näiteks leidnud ajakirjandusest mõne sobiva artikli, siis kirjutasime, et loeme ja arutleme seda tunnis!“³⁸ 30. juunil 1956 võttis NLKP KK Presiidium vastu otsuse „Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamisest“, milles küll kritiseeriti Stalini isiku kultust, kuid rõhutati, et see ei muutnud

³⁵ A. Raudsepp. Ajaloõpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 32–34.

³⁶ Intervjuu Kristi Tarandiga, 18.08.2011.

³⁷ TLA, f. R-205, n. 1, säilikud 1, 3, 4, 7, 9, 12, 16, 23, 33, 41, 64, 78, 95, 102, 112, 116, 122, 126, 127, 133, 138, 141, 144, 148, Tallinna 1. Keskkooli pedagoogilise nõukogu protokollid, 21.10.1944–25.06.1985; TLA, f. R-191, n. 1, säilikud 5, 26, 42, 50, 71, 62, 88, 103, 114, 131, 138, 195, 227, Tallinna 7. keskkooli õppenõukogu protokollid, 24.04.1945–22.06.1985; TLA, f. R-220, n. 1, säilikud 1, 7, 10, 13, 15, 17, 21, 22, 28, 40, 52, 64, 115, 136a, 146a, 156, 108, 177a, 185, 192, Tallinna 22. Keskkooli õppenõukogu protokollid, 16.10.1944–02.11.1982.

³⁸ Intervjuu Kristi Tarandiga, 18.08.2011.

Nõukogude ühiskonna sotsialistlikku olemust. Otsuse eesmärk oli pehmenada NLKP XX kongressil Hruštšovi peetud ettekande mõju. 1956–1957 jätkus poliitvangide vabastamine ja osa neist ka rehabiliteeriti. Samal ajal tugevnesid mõnelgi pool Ida-Euroopas meeoleolud NSV Liidu kontrolli alt vabanemiseks. 1956. aasta suvel puhkesid rahutused Poolas, mille mahasurumiseks tapeti mitukümmend inimest. Ungaris toimusid rahvarahutused 1956. aasta oktoobris-novembris, kujunedes tõeliseks ülestõusuks, mille mahasurumine nõudis juba ulatuslikku Nõukogude vägede sekkumist. Nende sündmuste taustal hakkas vahepeal veidigi leebunud ideoloogiline surve taas tugevnema.³⁹

EKP X kongressil 1958. aastal kritiseeriti Eestis antavat haridust. Nõuti noorte ideoloogilise kasvatamise tõhustamist, rõhutades selles ühiskonnateaduste, kirjanduse-, kunsti- ja ajalootundide tähtsust.⁴⁰ Sellest üksi aga ei piisanud ning laste ja noorte kasvatamisel hakati ideoloogilise kasvatuse efektiivse meetodina propageerima internaatkoolide rajamist, mida 1958. aasta seisuga oli Eestis kolm.⁴¹ „Et kodu ei anna lastele alati piisavat eeskuju mõnedes kasvatusküsimustes, siis peab seda tegema internaat.“⁴²

Siitpeale hakati pöörama ka suuremat tähelepanu õpetajate parteisse agiteerimisel. „Koolide parteiorganisatsioonid peavad võitlema selle eest, et noori ei kasvataks apoliitilised inimesed,“ ütles Vaino Väljas.⁴³ Kui 1961. aastal moodustasid parteiliikmetest õpetajad veel 17% kogu õpetajaskonnast, siis 1966. aastal juba 36%.⁴⁴ Ajalooõpetajate seas oli vastav protsent 1965. aastal 55%.⁴⁵ N. V. Gogoli nimelise Tallinna 21. Keskkooli (edaspidi Tallinna 21. Keskkool) kauaaegne ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja Vilma Kahk kinnitab, et teda parteisse astuma küll agiteeriti, kuid laussurvet siiski ei olnud. „Kui ma 21. keskkooli tulin, määrati kohe üks parteilasest õpetaja, kes pidi minuga tegelema, et ma parteisse astuks. Ta ise tunnistas mulle seda. Mina tegin talle aga selgeks, et ma ei astu ja minu otsus on kindel. Ta sai sellest kuidagi aru ning pärast enam mingisugust agiteerimist ei olnud.“⁴⁶ Rohkem survet parteisse astumiseks avaldati koolidirektoritele. „Parteitu direktor tõi endaga kaasa koolile tülikaid kontrole.“⁴⁷ Allan Liim kirjeldab, et oma kahel esimesel direktoriaastal A. H. Tammsaare nimelises Tartu 1. Keskkoolis (edaspidi Tartu 1. Keskkool) oli ta parteitu ning see ei sobinud nõukoguliku kaadripoliitikaga sugugi. „Direktorilt oodati NLKP liikme kandidaadiks ja seejärel liikmeks astumist. Sellel teemal kõneldi minuga nii haridusministeeriumis, linna parteikomitees ja haridusosakonnas kui ka koolisiselt.“⁴⁸ Allan Liimil jäi valida, kas astuda parteisse või lahkuda koolidirektori ametist. „Tahes-tahtmata tuli maksta lõivu nõukogude korrale. Pärast minu vastuvõtmist partei liikmeks lakkas direksiooni töö kontrollimine. Nii oli asi formaalselt lahendatud.“⁴⁹ Liim lisab ka, et lisaks ajalooõpetajatele oodati parteisse ka

³⁹ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitika aastail 1953–1969, lk. 62–63.

⁴⁰ Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. – Noorte Hääl nr. 24–25, 29.01.–30.01.1958; Võitluses NLKP XX kongressi ajalooliste otsuste täitmise eest. Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. – Noorte Hääl nr. 26, 31.01.1958.

⁴¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 30, 36–37.

⁴² ERA, f. R-2216, n. 2, s. 48, l. 28–29, J. Sõerd. Õppe- ja kasvatustöö kooliinternaadis, 1962.

⁴³ V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslike koolide NLKP XXII kongressi otsuste valgusel, lk. 46 – G. Sarri. (koostaja). Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Tallinn, 1963, lk. 32–53.

⁴⁴ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 30.

⁴⁵ Sealamas, lk. 39.

⁴⁶ Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

⁴⁷ Allan Liim oli A. H. Tammsaare nimelises Tartu 1. Keskkoolis direktor aastail 1956–1970.

⁴⁸ Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

⁴⁹ Sealsamas.

kõiki teisi humanitaarainete õpetajaid, sest neilt eeldati ideoloogilisel kasvatustööl suuremat tähelepanu. Sirje Kuurberg, kes on kirjandusõpetajana töötanud alates 1960. aastast, kinnitab tema sõnu. Ta meenutab, et parteisse värbamiseks käidi temaga väljastpoolt kooli vestlemas nii mõnelgi korral. Andnud aga iga kord kindla eitava vastuse, jäeti ta lõpuks rahule. Mingisuguseid edasisi sanktsioone sellisest äraütlemisest ei sündinud. Rohkem agiteeriti tema matemaatikaõpetajast abikaasat Taavet Kuurbergi, kes oli aastail 1957–1960 ühtlasi Tallinna lähisel Rae Mittetäieliku Keskkooli direktor, ent ei astunud samuti parteisse. Ametist lahkuma teda ei sunnitud, kuid siinkohal mängis kindlasti olulist rolli ka asjaolu, et tegemist oli väikese maakooliga.⁵⁰

1979. aastal võttis NLKP KK vastu otsuse „Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest”.⁵¹ Tegemist oli järjekordse lehekülgedepikkuse otsusega ideoloogiatöö tõhustamisest, mille sisus ei olnud midagi uut. Toomas Karjahärmi ja Väino Sirgi sõnul tunduski Brežnevi ajal, et ka režiim ise ei taotlenud enam, et inimesed usuksid ametlikku ideoloogiat. Üheks võimalikuks põhjuseks peavad Karjahärm ja Sirk töötajate haridustaseme tõusu. Mõtlemisvõimega inimeselt oli nõukogude ideoloogilise sõnaprügi tõe pähe võtmist tõepoolest liiga palju nõutud. Nõuti vaid, et inimesed väljendaksid end „õigesti”.⁵² Omaaegne hariduse aseminister Kalju Luts meenutab samuti, et kogu Nõukogude riik oli üles ehitatud näilisuse printsiibile: „Olid teatud mängureeglid, mida tuli mängida igal tasandil, ja tegelikkus, mis sõltus inimestest, kes seda tegelikkust ohjasid. Nii oli haridusministeeriumis kaks aseministrit; üks, kes tegeles sisuliste küsimustega ja teine, kes hoolitses, et ideoloogiline aspekt oleks samuti näidatud. See oli praktiline süsteem, kus näiline ja tegelikkus eksisteerisid kooskõlas, milles nad teineteist ei seganud.”⁵³

Selline olukord jättis oma jälje inimeste psüühikasse. Nõukogude inimestel kujunes välja kaks paralleelset minapilti, millest üks tundis ja mõtles nii, nagu reeglina ei tohtinud välja näidata; ning teine, mis vastas nõuetele. Harvardi ülikooli emeriitprofessor ajaloolane Richard Pipes tõdeb, et inimesed kohanesid näilisuse ja tegelikkuse paralleelse eksisteerimisega kõrge hinna eest: vaimu ja isiksuse lõhenemise abil, sattudes skisofreenilisse olukorda, kus oma tegelikke mõtteid suruti paljudel juhtudel alla, jagades neid üksnes kõige lähemate perekonnaliikmete ja sõpradega; samas teeseldes, et usutakse ametliku propaganda iga sõna. „See tekitas pinge, mis muutis elu Nõukogude Liidus üliraskelt talutavaks. See jättis ka psüühilise pärandi, mis kestis kauem kui kommunism ise.”⁵⁴

1980-ndate aastate vabadusliikumise aktiveerumisega tugevnes surve ka teiselt poolt nii info hankimiseks kui vabadusliikumise ilmingute mahasurumiseks. Septembris 1980 korraldati Tallinnas Kadrioru staadionil jalgpallimatš raadio- ja teletöötajate vahel. Samas pidi esinema toona väga populaarne ansambel Propeller. Kohalviibinud olid ülevas meeolus. See tekitas julgeolekuametnikes ettevaatlikkust ja Propelleri esinemine keelati ära, mis omakorda vihastas kokkutulnuid. Suunduti Tallinna kesklinna, kus muu hulgas hüüti nõukogudevastaseid loosungeid. Miilits ajas noored laiali, neist osasid pekstes ning kinni pidades. See õhutas noorte raevu veelgi. 1. oktoobril kogunes mitu tuhat koolinoort Tallinna kesklinna, hüüti taas nõukogudevastaseid loosungeid ja näidati üles antipaatsust toonase venemeelse haridusministri Elsa Gretškina suhtes. Kanti ka sinimustvalgeid linte ning väikesi

⁵⁰ Intervjuu Sirje ja Taavet Kuurbergiga, 22.07.2010.

⁵¹ NLKP Keskkomitees. NLKP Keskkomitee otsus „Ideoloogia ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest”. – Rahva Häääl nr. 105, 06.05.1979.

⁵² T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 297.

⁵³ Intervjuu Kalju Lutsuga, 28.06.2011.

⁵⁴ R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu, lk. 85.

lippe. Miilits peksis meelevaldajaid kumminuiade ja jalgadega. Paar päeva hiljem kogunes mõnisada noort veel Dünamo staadionile, kuid nüüd toimus laialiajamine kiiremini. Katseid meelt avaldada tehti ka teistes linnades. Need väljaastumised olid võimudele märgiks, et on vaja tugevamat kontrolli ning ideoloogia pealesurumist. Tallinna 21. Keskkooli ajalooõpetaja Vilma Kahk meenutab, et julgeolekutöötajad käisid järjest rohkem õpetajatele loenguid pidamas ning ideoloogilise kasvatusena mindi lausa hüsteeriliseks, kuid mõju oli sellel ikka nagu hane selga vesi. Üks 21. keskkooli vilistlane sõitis kummipaadiga keset Soome lahte, pääsedes seal Rootsi laevale, millega läks ja jäigi Rootsi. Mõne aja pärast tabati teine sama kooli vilistlane Nõukogude Liidu–Soome piirilt. Lisaks korraldati parajaid tempe koolisiseselt, mis olid kantud õpilaste valitsusvastastest meeleoludest ja lõppesid sageli mõne õpilase koolist välja viskamise reaalse ohuga, mis küll õnnestus kooli juhtkonnal ära hoida. Ent kool sattus üha enam julgeoleku kontrolli alla. Toonane koolidirektor Olivia Laurik on hiljem õpetajate omavahelistes vestlustes tunnistanud, et julgeolekutöötajad ei andnud enam sugugi asu, käisid tihti koolis ja helistasid sageli kojugi. Laurik lahkuski ametist, et vabaneda survest ja säästa kooli ühtlasi suuremate probleemidest, jättes võimudele mulje, et nad on suutnud vähemalt ühe pea maha võtta.⁵⁵

Koolide silmajäämisel ideoloogiataotlejatele olenes palju ka inspektoritest. Tartu 1. Keskkooli direktor Allan Liim meenutab pikaajalist kooliinspektorit Ain Nurka kui meest, kes pööras suuremat tähelepanu ainekäsitlemise sisulisele küljele ja metoodikale, minnes ideoloogilistest küsimustest mööda pealiskaudsemalt. Kui oli vaja midagi öelda, tegi seda suuliselt, inspekteerimise akti kirja panemata. Ent aeg-ajalt inspekteeris kooli ka partei linnakomitee brigaad. „Tavaliselt oli tähelepanu all mingi konkreetne küsimus, näiteks NLKP järjekordse kongressi või keskkomitee pleenumi materjalide käsitlemine, internatsionaalne kasvatus või mõni muu ideoloogiline teema.“ Õpetajad teadsid neid teemasid ette ning püüdsid sekelduste vältimiseks õppetööd ajutiselt inspektoritele meelepärast korraldada. „Halvem oli, kui kooli inspekteeriti erakorraliselt ja ootamatult seoses mõne ideoloogilise pahandusega.“⁵⁶ Allan Liim meenutab kõige närvesöövamana 1961. aasta lõppu, kui julgeolekutöötajad olid avastanud keskkooli klassides nõukoguvaenuliku rühmituse: „Meie õnnetuseks toimus just sellal Tallinnas ELKNÜ järjekordne kongress, kus kohal nii ENSV tippjuhid kui ka ÜLKNÜ funktsionäärid Moskvast. Kongressi lõppedes tuli kooli rohkearvuline kõrgetasemeline kontrollbrigaad. Mitmel päeval tutvuti õppe- ja kasvatustööga, käidi ainetundides, usutleti õpilasi, eriti komsomoliaktiivi. Otsiti nõrku kohti ideoloogilises kasvatustöös. Direktori ja õpetajate seletusi ei peetud millekski, rohkem usuti, mida rääkisid õpilased. Siinkohal tuleb öelda, et õpilased tajusid väga hästi, mida sellises olukorras tuleb rääkida ning tegid kõik, et kooli päästa. Puudujääke õppetöös ei leitud. Kasvatustöö suurimaks puuduseks lugesid kõrged kontrollijad Lenini portreede vähesust. Neid leiti olevat vaid mõnes ruumis. Ettekirjutus: muretseda igasse klassiruumi ja kabinetti Lenini portree. Kasvatustöö nõrkuse ja vähese kontrolli pärast karistati direktorit noomitusega. Karistada said ka rühmitusega seotud õpilased ja nende klassijuhatajad. Majandusjuhataja ostis paarkümmend Lenini pilti, mis riputati igale poole. Mõne aja pärast toimunud järelkontroll jäi olukorraga rahule. Aga närvesöövad need paar süvakontrollimise päeva olid küll. Selletõttu on nad seniajani mälus.“⁵⁷

⁵⁵ Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010; E.-N. Kross. Kuidas Raua tänava koolis algas N Liidu lagunemine, lk. 13. – E.-N. Kross. Vabaduse väravad. Valik tekste 1988–2006. Tartu, 2007, lk. 9–17.

⁵⁶ Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

⁵⁷ Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

Ideoloogilise kasvatus kontrollimise tarvis anti aeg-ajalt klassijuhatajatele küsimustikke, mida pidid täitma õpilased. Küsimustikes tunti huvi, milliseid ajakirju ja ajalehti õpilased lugesid, milliseid tele- ja raadiosaateid vaatasid/kuulasid, kas olid kommunistlikud noored, pioneerid, millised olid nende poliitilised suhtumised jne. Tallinna 21. Keskkooli klassijuhatajad jagasid need õpilastele laiali ja küsimustikud täideti koos. „Kõik sellised kontrollid olid puhas formaalsus,“ meenutab Vilma Kahk.⁵⁸

Praktiline ideoloogiline kasvatustöö koolitunnis

Peamine ideoloogiline kasvatustöö väljendus õpikute sisus. Spetsiaalselt õpikute rolli õpilaste sotsialiseerimisel uurinud sotsioloog Veronika Kalmus tõdeb, et kooliõpik on mis tahes ajahetkel osake ideoloogilisest võimuaparaadist, mistõttu üritatakse õpikuid võimalikult kiiresti kasutada uute ideoloogiate rakendamiseks ja kinnistamiseks.⁵⁹ Ajaloolane ja ajalooõpetaja Hillar Palamets meenutab, et nõukogude ideoloogilise surve edastamisel olid selle peamised kandjad just õpikud; õpetajad väheste eranditega, kuid üldiselt mitte.⁶⁰ Pigem juleti sula vabamates tingimustes öelda mõnda juba ka õpikute sisu kohta. Avaldati rahulolematust nende kuiva teksti, detailikülluse ning kohalike olude mitteametamise pärast. Näiteks bioloogia ja zooloogia üleliiduliseks kasutamiseks mõeldud õpikud ei sisaldanud õppematerjali Eestis kasvavate kultuurtaimede ning siin elavate loomaliikide kohta. Eriti probleemne oli olukord võõrkeele õpikutega, olid ju ka need tõlgitud ja mõeldud seega originaalis venekeelsele õppijale.⁶¹ 1958.–1959. aasta haridusreformiga lubatigi liiduvabariikides rohkem originaalõpikuid koostada. Eestis kasutati seda võimalust väga agaralt, nii et 1960-ndate aastate keskpaiku oli siinsetes üldhariduskoolides kasutusel 97 originaalõpikut ja 33 tõlkeõpikut. Kuigi seoses järjekordse üleminekuga uutele õppeprogrammidele kohustasid NLKP KK ja NSVL Ministrite Nõukogu uute õpikute kirjastamist juhtima NSVL Haridusministeeriumit koostöös kohalike ministeeriumitega, hakati tegelikkuses kohalikke huvisid kitsendama. Eesti pedagoogikategelastel eesotsas haridusminister Ferdinand Eiseniga õnnestus originaalõpikud siiski säilitada, mis oli NSV Liidus küllaltki haruldane.⁶²

Järgnevates alapeatükkides keskendutakse mõnede ideoloogilise kasvatus edasiandmise seisukohast olulisemaks peetud õppeainete edasiandmise nõuetele.

Vene keel ja venestamine

Kuigi tõeline venestamispoliitika sai alguse 1970. aastatel, oli vene keele õpetamine kõrgendatud tähelepanu all juba varem. Formaalselt oli vene keele õppimine eesti koolides vabatahtlik. Tegelikkuses kontrolliti vene keele õpetamist aga rohkem kui ühtegi teist ainet. See väljendub selgesti ka koolide õppenõukogude protokollides, kus vene keelele on pühendatud algusest peale regulaarset tähelepanu, samal ajal teisi õppeaineid üksnes erandjuhtudel välja tuues.⁶³ Surve vene keele õppimisele oli nii suur, et õpilastel polnud

⁵⁸ Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

⁵⁹ V. Kalmus. Õpidiskursus muutavas ühiskonnas, lk. 205. – V.-R. Ruus (koostaja). Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Tallinn, 2000, lk. 205–218.

⁶⁰ Intervjuu Hillar Palametsaga, 15.05.2010.

⁶¹ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 71.

⁶² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 41–46.

⁶³ TLA, f. R-205, n. 1, säilikud 1, 3, 4, 7, 9, 12, 16, 23, 33, 41, 64, 78, 95, 102, 112, 116, 122, 126, 127, 133, 138, 141, 144, 148, Tallinna 1. Keskkooli pedagoogilise nõukogu protokollid, 21.10.1944–25.06.1985; TLA, f. R-191, n. 1, säilikud 5, 26, 42, 50, 71, 62, 88, 103, 114, 131, 138, 195, 227, Tallinna 7. Keskkooli õppenõukogu

reaalselt võimalik selle õppimisest loobuda, küll aga võimaldas see suhtuda ainesse hooletult, sest vabatahtliku aine puudulik hinne ei olnud määrav klassikursuse lõpetamisel. Veerand sajandit õpetajana töötanud Kristi Tarand mäletab kogu õpetajakarjääri jooksul vaid üht juhtumit, kus õpilane keeldus vene keelt õppimast, sest sai teada, et tegemist on n.-ö. vabaainega. „Ta taheti seepeale koolist välja visata, aga ei leitud vettpidavat põhjust ja nii ta sunniti lihtsalt kooli vahetama. See oli umbes aastal 1960.”⁶⁴

Kui Eesti NSV õpetajate kongressil 1967. aastal võeti vastu otsus vene keele õppimise vabatahtlikkuse kaotamisest ja selle muutmisest kohustuslikuks õppeaineks, siis lükkas NSVL Haridusministeerium selle tagasi põhjendusega, et vene keel on niivõrd suure autoriteediga, et selle õppimiseks ei ole vaja mingisugust sundust.⁶⁵

Vene keele õppe süvendamine oli pidevalt päevakorral. Selleks tuli alustada õpetajate koolitamisest. 1. jaanuariks 1954 tuli pedagoogilistes instituutides suurendada tulevaste õpetajate õppeprogrammis vene keele õpetamise meetodika tunde ajaloo, geograafia ja loodusõpetuse arvelt, igapäev 36 tunni võrra, ning võõrkeele õpetamise meetodika arvelt 20 tunni võrra. Tallinna Pedagoogilises Instituudis tuli vene keele ja kirjanduse õpetajaks õppijate arvu suurendada 25 üliõpilaseni aastas.⁶⁶

1961. aastal võttis EKP KK büroo vastu otsuse, millega kohustas haridusministeeriumit korraldama vene keele õpetajate täiendõpet, andma välja õpikuid ja sõnastikke koolidele, metoodilist õppekirjandust õpetajatele ja tõhustama kontrolli vene keele tundide üle.⁶⁷

Kui 1970. aastateni tegeldi vene keele õppe süvendamisega, siis edaspidi sai loosungiks juba kakskeelsus. Samal ajal kadus teiste võõrkeelte omandamise propageerimine. Vene keele õppimist ja õpetamist peeti poliitiliselt erakordselt tähtsaks. Et soodustada vene keele saamist suhtluskeeleks ka mittevenelaste seas, nähti ühe võimalusena segalasteade loomist. Soovitati rajada ka segakoole, kuid sellest siiski loobuti (v. a. piirkondades, kus need olid eestlaste ja venelaste kooselamise tõttu loomulikult teel tekkinud, nt. Kehras, Sindis, Maardus jm.). Küll aga võeti kakskeelsuse nõuet nii tõsiselt, et 1970. aastate alguses tuli isegi matemaatikatunnis iga uue termini sissetoomisel anda õpilastele ka selle venekeelne vaste; nõude tegelik täitmine olenes aga juba õpetajast.⁶⁸ Samasugust survet mäletab ka inglise keele õpetaja Kristi Tarand, kellel tulnuks nõude täitmiseks õpetada sisuliselt kaht võõrkeelt korraga. Ta lihtsalt ei teinud seda.⁶⁹ Nagunii oli 1978. aasta õppeplaanis suurendatud vene keele tundide arvu teiste võõrkeelte, sh. inglise keele arvelt.⁷⁰ Venestamise hüsteeria läks koguni nii kaugele, et NSV Liidu haridusminister M. Prokofjev ei tahtnud mõista, miks on vaja eestikeelsete koolide keskastmes üldse veel emakeelt õppida. Samuti pidas ta liiga suureks eesti kirjandusele pühendatud tundide arvu. Pärast NSV Liidu Haridusministeeriumi Koolide Peavalitsuse juhataja J. Ivanovi kokkusaamist EKP KK sekretäri V. Väljasega, kes pooldas eesti keele ja kirjanduse õpetamist keskastmes, nõustus lõpuks sellega ka Prokofjev.⁷¹

protokollid, 24.04.1945–22.06.1985; TLA. f. R-220. n. 1, säilikud 1, 7, 10, 13, 15, 17, 21, 22, 28, 40, 52, 64, 115, 136a, 146a, 156, 108, 177a, 185, 192, Tallinna 22. Keskkooli õppenõukogu protokollid, 16.10.1944–02.11.1982.

⁶⁴ Intervjuu Kristi Tarandiga, 18.08.2011.

⁶⁵ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 87.

⁶⁶ ERA, f. R-1, n. 5, s. 316, l. 236–241, ENSV Haridusministeeriumi plaan vene keele õpetamise parandamise abinõudest eesti õppekeele üldhariduskoolides, 06.11.1953.

⁶⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 2599, l. 17–21, EKP KK büroo otsus „Vene keele õpetamise kvaliteedi tõstmisest eesti õppekeele üldhariduskoolides”, 04.05.1961.

⁶⁸ Intervjuu Sirje ja Taavet Kuurbergiga, 22.07.2010.

⁶⁹ Intervjuu Kristi Tarandiga, 17.05.2011.

⁷⁰ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 86–88.

⁷¹ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 120.

27. juulil 1970 võttis EKP KK büroo vastu otsuse „Vene keele õppe parandamisest eestikeelsetes üldhariduskoolides”. Kõrgkoolides tuli veelgi suurendada vene keele õpetajaks õppijate arvu ning vene keele õpetamise metoodika erialal tuli aspirantuuri astujate arvu tõsta aastail 1971–1975 10–12 üliõpilaseni.⁷² 24. veebruaril 1975 juhiti haridusministeeriumi ning kõrgema ja keskerihariduse ministeeriumi tähelepanu nimetatud otsuse ebarahuldavale täitmisele. Partei rajooni- ja linnakomiteedel tuli vene keele küsimus võtta erilise kontrolli alla.⁷³

1978. aastal võttis NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu määruse „Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides”. Määrus kohustas NSVL Haridusministeeriumit ja NSVL Pedagoogika Akadeemiat koostöös liiduvabariikide haridusministeeriumidega koostama 1980. aastaks vene keele standardõppekavad neile õppeasutustele, kus õpetus toimus rahvuskeeles. Klassid, kus õppis üle 25 õpilase, tuli vene keele õpetamiseks jaotada kahte gruppi. Samuti tuli vene keele õpe viia sisse koolieelsetesse lasteasutustesse ja ettevalmistusklassidesse.⁷⁴ Eesti koolides jõustus vene keele õpe lasteaias ja koolides alates esimesest klassist 1981. aastal.⁷⁵

22. detsembril 1978 võttis EKP KK büroo vastu otsuse, milles kohustas kõiki asutusi ja organisatsioone koolidest kolhoosideni parandama põhjalikult kakskeelsuse olukorda ja kindlustama kõikide töötajate vene keele oskuse tasemel, „mis vastab kasvava põlvkonna kommunistliku kasvatustöö nõuetele”.⁷⁶

1978. aastal pandi EKP etteotsa Venemaa eestlane Karl Vaino, kes ei kasutanud isegi sõna *eestlane*, vaid eelistas sellele *eestimaalast*.⁷⁷ 1980. aastal sai EKP KK ideoloogiasekretäriks Rein Ristlaan, kes oli väga segalasteaedade ja -koolide poolt. Tallinna 21. Keskkooli ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja Vilma Kahk meenutab, kuidas Rein Ristlaan rääkis õpetajatele vene keele tähtsusest. „Siis ta tõi väga imeliku näite, mis pani mind väga imestama. Ta rääkis, et oli hiljuti kokku puutunud õpetajatega, kellest selgunud vestluse käigus, et nad ei teadnud, kuidas on vene keeles kärbseseen, ja pakkusid välja „мухавая гриба”. Ristlaan pidas seda lausa naeruväärseks, kui inimene ei tea isegi sellist asja! Meie kooli toonane direktor Olivia Laurik sosistas mulle ja küsis: „Seltsimees Kahk, kas teie teate, kuidas on vene keeles kärbseseen?” Ma ütlesin, et ei tea, ja küsisin partorgi käest, tema ka ei teadnud. See loeng jäi mulle meelde, aga üldiselt, mis sellistel koosolekutel meile räägiti, läks kõik ühest kõrvast sisse ja teisest välja.”⁷⁸

22. märtsil 1983 kiitis EKP KK büroo heaks õppiva noorsoo kommunistliku kasvatustöö plaani aastateks 1983–1985. Plaani sissejuhatuses on kirjeldatud ka vene keele õpetamise olukorda. Vene keele õpetamise parandamiseks oli loodud vabariiklik ametkondadevaheline nõukogu, mida juhatas ENSV haridusminister Elsa Gretškina. 1990. aastaks plaaniti välja anda kuni 60 nimetust venekeelset õppekirjandust. Eelkooliealiste laste õpperühmades õpiti vene

⁷² ERAF, f. 1, n. 4, s. 3911, l. 184–185, EKP KK büroo protokoll 155, §7, Vene keele õppe parandamisest eestikeelsetes üldhariduskoolides, 27.07.1970.

⁷³ ERAF, f. 1, n. 4, s. 4612, EKP KK büroo protokoll 148, §1, Vene keele õpetamise parandamise käekäigust, 24.02.1975.

⁷⁴ ERAF, f. 1, n. 4, s. 5353, l. 1–3, 40–44, NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus „Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides”, 13.11.1978; NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus „Abinõude kohta vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides”, 13.11.1978; T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 866–867, dokument 15.

⁷⁵ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 87, 281.

⁷⁶ EKP KK büroo otsus, 19.12.1978. – T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 868–869, dokument 16.

⁷⁷ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 281.

⁷⁸ Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

keelt 500-st rühmast 300-s. Kõikide kuueaastaste vene keele õpet planeeriti 1. septembrist 1986. Põhi- ja keskkooli lõpueksamitesse viidi sisse vene keele eksam ning samuti nõuti vene keele eksamit paljudesse kõrgkoolidesse sisseastumisel.⁷⁹ Sellega lõpetati ühtlasi vene keele n.-ö. joonealune staatus, mis lasi järgmisse klassi üle minna puuduliku hindega, ja parteipoliitiline mäng, justkui õpiksid kõik õpilased vene keelt vabatahtlikkuse alusel.⁸⁰

Ajalooõpetus

Pärast Stalini surma väljendusid muutused ajalooõpetuses peamiselt selle mahu vähendamises, mis toimus üldise humanitaarainete tundide kärpimise raames tootmisõpetuse kasuks. Sisulise uuendusena lisandus Vene NFSV-s alates 1956. aastast ja Eesti NSV-s 1957. aastast keskkoolide ajaloo programmi välisriikide uusima aja kursus ehk maailma ajalugu pärast Esimest maailmasõda. Vene NFSV-s tehti selleks ruumi Nõukogude Liidu ajaloo arvelt. Eestis õpetati Nõukogude Liidu ajalugu 4.–11. klassini niigi 132 tundi rohkem kui Vene NFSV-s, kuid uusima aja kursuse lisamiseks võeti 13 tundi ikkagi üldajaloo arvelt.⁸¹ 1958.–1959. aasta haridusreformiga kaasnesid ajalooõpetuses väiksemad mahulised muutused. Kuigi seitsmenda klassi kursuse keskaja tunde vähendati 66-lt 15-le ja lisati 51 tundi NSV Liidu ajalugu ning kaheksandas klassis asendati 66 uusaja tundi NSV Liidu ajaloo, oli 1964/1965. aastal õpetatav NSV Liidu ajaloo tundide arv võrreldes 1958/1959. õppeaastaga ikkagi 4% võrra ja võrreldes 1953. aastaga 7% võrra vähenenud.⁸²

Ajalooõpetuses peeti olulisimaks NSV Liidu kaasaegse perioodi õpetamist ning NLKP juhtiva rolli rõhutamist. NLKP XX kongressi järel asus Vene NFSV Haridusministeerium vaatama läbi ka ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatustöö sisu.⁸³

1960. aastal võttis Eesti NSV MN vastu määruse „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”. Selle järgi õpiti Eesti NSV ajalugu *kui NSV Liidu ajaloo lahutamatu koostisosa* ning sellekski oli endiselt eraldatud vaid 40 tundi.⁸⁴ Need 40 tundi olid antud 1957. aastal, mil Eesti ajalugu ilmus ametlikku õppeprogrammi esimest korda pärast 1949. aastat, kui Eesti ajaloo õpetamine lõpetati marksistliku õpiku puudumise ettekäändel.⁸⁵

Võimude silmis ei olnud ajalootundide põhiliseks ülesandeks endiselt mitte teadmiste andmine, vaid noorsoo kasvatamine kommunistliku ideelisuse ja moraali vaimus, püüdes sisendada leppimatust kodanliku ideoloogia vastu, süvendada nõukogude patriotismi ja proletaarset internatsionalismi, kasvatada austust töö vastu ning valmistada õpilasi ette aktiivseks osavõtuks ühiskondlikust elust ja tootlikust tööst.⁸⁶ 1960. aastal tuli ajalooõpetuse reorganiseerimise aluseks võtta NLKP KK otsus „Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes”, mille järgi pidi ideeline kasvatustöö muutma kommunistliku moraali

⁷⁹ ERAF, f. 1, n. 4, s. 6852, l. 17–21, EKP KK büroo määrus „Õppiva noorsoo kommunistliku kasvatustöö abinõude plaanist 1983–1985”, 22.03.1983.

⁸⁰ Intervjuu Kalju Lutsuga, 28.06.2011.

⁸¹ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 66–67.

⁸² A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 76.

⁸³ G. Naan. (toimetaja). Eesti NSV ajalugu, lk. 590.

⁸⁴ ERAF, f. 1-, n. 4, s. 2451, l. 88, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960.

⁸⁵ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 68–71, 402–403, 408–409.

⁸⁶ ERAF, f. 1, n. 4, s. 2451, l. 89, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960.

põhimõtted noore inimese isiklikeks veendumusteks.⁸⁷ Neist põhimõtteist sattus kõrgendatud tähelepanu alla internatsionalism, mille olulisust kasvatustöös rõhutati eriti IX klassi ajalookursuses. Internatsionalistliku kasvatustöö olukorra väljaselgitamiseks ajalootundides (ka geograafia- ja kirjandustundides) külastasid Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töötajad 1971. aastal kolme aine peale kokku 69 ainetundi 13 keskkoolis. Eesmärk polnud analüüsida üksikute õpetajate tööd, vaid selgitada välja tüüpiline olukord ainetunnis. Kokkuvõttes selgus tunnikülastustest, et ei saanud väita, nagu õpetajad ei taotleks õpilaste internatsionalistlike hoiakute kujundamist, „kuid on põhjust avaldada tõsist kahtlust, kas need püüdlused jõuavad alati õpilasteni, kas õpetajal on internatsionalistlike hoiakute kujundamisel edu”⁸⁸.

1960. aastate algusest hakati koolides nõudma NLKP kongresside materjalide ja partei programmi tutvustamist, mille kohta pidas vabariikliku ajalookomisjoni esimees Hillar Palamets 25. aprillil 1962 ENSV Haridusministeeriumile ettekande nimetatud nõudmise täitmise kohta üldhariduskoolides. Keskkoolide lõpuklassides õpetati NLKP XXII kongressi materjale ja partei programmi eraldi õppeainena, nooremates klassides selleks eraldatud tundides ning teiste õppeainete sees. Lõpuklassides andsid seda õppeainet kõrgema haridusega õpetajad, kellest enamik olid kas partei liikmekandidaadid või komsomoliliikmed. Puudustena toodi esile aine kuivust ning näitliku agitatsiooni vähesust. ENSV Haridusministeerium võttis vastu otsuse määrata kindlaks poliitiliste aluste õpetajad 1962/1963. õppeaastaks, „konkreetselt” suunata nende enesetäiendamist ning kindlustada nende osavõtt 1962. aasta juulikuus toimuvast kursusest. Haridusosakonnad pidid korraldama poliitilisi loenguid kõigile õpetajatele. Ajaleht Nõukogude Õpetaja kohustus avaldama kokkuvõtteid kongresside materjalide ja partei programmi õpetamise kogemustest.⁸⁹ Alates NLKP XXIV kongressist 1971. aastal ilmusid regulaarselt NSV Liidu Haridusministeeriumi juhendid NLKP kongresside materjalide tutvustamiseks koolidele juba neljandast klassist alates.⁹⁰

Keskkooli vanemates klassides tuli ajalooõpetuse raames alates 1961/1962. aastast sisse viia poliitiliste teadmiste aluste „populaarne kursus”.⁹¹ 1960. aastate teisest poolest sai NLKP dokumentide ja marksismi-leninismi klassikute tööde käsitlemine ajalooprogrammides kohustuslikuks.⁹²

NLKP Keskkomitee pleenumi 1963. aasta otsused partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest seadsid taas kord eesmärgiks igast noorest inimesest kindlameelse kommunisti kasvatamise jms.⁹³

⁸⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 2451, l. 89, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõ õpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960; Parteipropaganda ülesannetest tänapäeva tingimustes. NLKP Keskkomitee otsus, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 15.

⁸⁸ Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 67, 85 – ERA, f. R-2216, n. 2, s. 216, l. 67–88, Internatsionalistlikust kasvatusest ainetunnis, 1972.

⁸⁹ ERA, f. R-14, n. 4, s. 276, l. 95–97, Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegiumi otsus „NLKP XXII kongressi materjalide ja partei programmi õpetamisest koolides”, 1962.

⁹⁰ A. Raudsepp. Ajaloõ õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, 88; Nõukogude Õpetaja, 24.04.1971.

⁹¹ ERAF, f. 1, n. 4, s. 2451, l. 90, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus „Ajaloõ õpetamisest Eesti NSV koolides”, 17.05.1960.

⁹² A. Raudsepp. Ajaloõ õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 88; Nõukogude Õpetaja, 24.04.1971.

⁹³ Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest, lk. 11. – NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963, lk. 3–17.

1970-ndate lõpus ja 1980-ndate alguses hakati ideoloogilise uuendusena rääkima kasvatustööst liiduvabariikide ajaloo õpetamise kaudu. Liiduvabariikide ajalugu pidi teenima Nõukogude Liidu ühtsuse tugevdamise eesmärki. 1980/1981. õppeaastast Eestis kasutusele võetud nn. täiustatud ajaloo programmis oligi muudetud eelkõige Eesti ajalugu käsitlevat osa. Kui varem oli Eesti ajaloo ametlikult määratud 40 tundi, siis alles 1980. aastal tõsteti see 45-le ning 1981. aastal 55-le. Ajalootundide üldist mahtu ei suurendatud, Eesti ajaloo tunnid tuli leida teiste kursuste arvelt.⁹⁴ Samal ajal suurenes vastavalt üleliidulistele juhenditele tähtsate ajalooliste isikute, eelkõige Lenini tähtsustamine kõikides ainetes. NSV Liidu Haridusministeeriumi juhendite kohaselt tuli 1982. aastal täiustatud ajaloo programmi raames õpetada 4.–7. klassis õpilasi analüüsima Lenini elu ja tsitaate, kaheksandas klassis tuli Lenini elu ja tegevust õppida süvendatult.⁹⁵ Senisest enam tuli tundides käsitleda ka sõjalist temaatikat ning paralleelselt tutvustada endiselt parteipoliitikat ja näidata Nõukogude Liidu rahumeelsust.⁹⁶

Kui Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töötajad 1971. aastal 13 erineva keskkooli ajalootunde külastasid, jäadi õpetajate tööga üldiselt rahule, aga nagu alati, esines ka kitsaskohti. „Meeldiv oli viibida näiteks tunnis, kus käsitleti Esimese maailmasõja ja Veebruarirevolutsiooni kokkupuutepunkte. Õpetaja rääkis sellest, kui mõttetuks pidasid sõdurid käimasolevat imperialistlikku sõda. Ta esitas fakte ühelt poolt teisele ülejooksmise kohta, mis on küll taunitav sõjaväelise distsipliini seisukohalt, ent antud juhul on internatsionalistliku ühtekuuluvuse ilmekas näitaja.” Teisalt leiti, et tundides häiris pealetükkivus internatsionalistlikele tunnetele apelleerimisel, millega olevat tihtipeale kaasnenud „fraasitsemine ja üldsõnalisus”. Ei oldud rahul sellega, et õpetajad esitasid valdavalt sedasama informatsiooni, mis seisis õpikus. Heideti ette ka õpetajatepoolset stampkujundite kasutamist.⁹⁷

Emakeel ja kirjandus

Ka rahvuskoolide emakeele programm pidi sisaldama ajaloolist ja ühiskondlik-poliitilist materjali, nii et õpilasel tekiks arusaamine töörahva raskest elust minevikus; teadmised Lenini lapsepõlvest ja revolutsioonilisest tegevusest, ettekujutus kolhoositalurahva elust ja tööst nõukogude korra tingimustes ning teadmised Suure Isamaasõja kangelastest.⁹⁸ Kirjandusetundidele pandi veel suuremat rõhku. „Kirjandus kui sõnakunst omab oma olemuselt suuremat mõjujõudu kasvavasse nooresse kui mitmed teised õppeained.”⁹⁹ Kirjanduse õppeprogramm oli tihedalt seotud ajaloo õppeprogrammiga, et õpilased oleksid ajaloo ja ühiskondlik-poliitiliste sündmuste taustal võimelised „õigesti” mõistma teoste ideelist sisu.¹⁰⁰

⁹⁴ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985, lk. 91–92.

⁹⁵ Sealsamas.

⁹⁶ Üleliiduline nõupidamine ajaloo õpetamise üle. – Nõukogude Õpetaja, 14.07.1984; Õpilaste ideelis-poliitiline kasvatus ajaloo kaudu. – Nõukogude Õpetaja, 19.11.1983; NLKP XXVI kongressi välispoliitiliste seisukohtade tutvustamisest keskkooli vanemates klassides. – Nõukogude Kool, 1981, nr. 5, lk. 6–9.

⁹⁷ Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 70–71, 74, 80. – ERA, f. R-2216. n. 2, s. 216, l. 67–88, Internatsionalistlikust kasvatuses ainetunnis, 1973.

⁹⁸ ERA, f. R-2216, n. 2, s. 12, l. 26, T. Tint. Programm. NSV Liidu ja Eesti NSV ajalugu ning algkooli ajaloo õpetamise meetodikast, 1960.

⁹⁹ A. Kriisa. Uue inimese kasvatamisest kirjanduse õpetamisel, l. 68. – ERA, f. R-2216. n. 2, s. 59, l. 67–89, Vabariiklik teoreetiline konverents õpilaste kommunistliku kasvatuses küsimustes II, 1963.

¹⁰⁰ Sealsamas, l. 83.

Olulisel kohal kirjandustundide ideelises kasvatuses oli ka internatsionalistlik kasvatus. „Kirjandustundide spetsiifika nõuab internatsionalistlikule kasvatustööle teistmoodi lähenemist. Teatud mõttes on iga [originaalrõhutus] kirjandustund internatsionalistliku kasvatustööga otseselt seotud, kui kirjandusteoste olemus (sisu) viiakse adekvaatselt õpilasteni. Kirjandustundide võimalusi õpilaste maailmavaate kujundamisel peeti väga avarateks: peegelduvad ju ilukirjanduses klassivahekorrad, ajastu meeleolud, suured sotsiaalsed liikumised jne. Seega võimaldab kirjandus kujundada õpilaste ühiskondlik-poliitilisi suhtumisi. [– –] Näiteid võib tuua niivõrd rohkesti, et nende äratrükimisel pole mõtet.”¹⁰¹

Kirjandustunde kasutati sageli ka õpilaste meelsuse kontrollimiseks. Et saada aimu õpilaste mõttest, lootustest, unistustest, oli soovitatav lasta õpetajail neil kirjutada kirjandeid teemadel nagu „Kes on sinu kanglane?“, „Kelleks sa tahaksid saada?“, „Keda oma isiklikest tuttavatest sa pead tõeliseks inimeseks?“, „Mida sa teed enda unistuste ellurakendamiseks?“¹⁰² Iseasi, kui avatult õpilased selliseid kirjandeid kirjutasid.

Geograafia

Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töötajate üldmulje 1971. aastal geograafiatunnis tehtavast ideelis-poliitilisest ja internatsionalistlikust kasvatuses oli hea. Tundides arutati sotsialismi ja kapitalismi erijooni, vaadeldi tööliste töötingimusi nii kapitalistlikes kui sotsialismimaades, võrreldi kapitalismimaade majandust *meie maa* majandusega, ainet seostati NLKP XXIV kongressi otsustega, ülemaailmse rahuliikumise jne. Ent sageli anti ideelis-poliitiline ja internatsionaalne informatsioon edasi käibefraaside kujul, nt. „USA on suur rahvusvaheline ekspluataator“¹⁰³. Etteheidetena toodi esile veel 97% külastatud tundides õpetajapoolset õpiku teksti ümberjutustamist, toomata kõrvale lisamaterjali.¹⁰⁴ Positiivse näitena mainiti järgmist. Külastatud geograafiatunni õpetaja „viis“ õpilased *Disneyland*’i, kirjeldades selle vaatamisväärsusi. „Samal ajal pakkus see võtte tänuväärseid võimalusi ka tööliklassi suhtes solidaarsustunde äratamiseks, sest õpetaja rõhutas: „Iga lõbustuse eest makstakse eraldi. Hind on ränk!“¹⁰⁵

Ühiskonnaõpetus

1962/1963. õppeaastast lisandus keskkooli lõpuklassi tunniplaani ühiskonnaõpetus, mille eesmärk oli tugevdada ideoloogilist kasvatust.¹⁰⁶ Ühiskonnaõpetuse kursus koosnes viiest osast. Neist esimene pidi tutvustama õpilastele jõukohases vormis marksismi-leninismi kui kommunismi ehitamise teoreetilise aluse põhimõisteid. Teine osa iseloomustas nõukogude sotsialistlikku ühiskonda, kolmas osa parteid kui ühiskondlik-poliitilise organisatsiooni kõrgeimat vormi. Neljandas osas käsitleti sotsialismi kasvamist kommunismiks ning viiendas osas tehti kokkuvõtte ühiskonna arenemisel kapitalismilt sotsialismile ning kommunismile – „kogu ühiskonna helgele tulevikule“.¹⁰⁷ Ühiskonnaõpetuse tunnis soovitati tuua pidevalt

¹⁰¹ Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 72.

¹⁰² L. Leevald. Ühiskonnaõpetuse koht kooli õppeainete süsteemis, l. 103. – ERA, f. R-2216, n. 2, s. 59, l. 90–104, Vabariiklik teoreetiline konverents õpilaste kommunistliku kasvatuses küsimustes III, 1963.

¹⁰³ Internatsionalistliku kasvatustöö olukorrast vabariigi keskkoolide IX klasside kirjandus-, ajaloo- ja geograafiatundides, l. 67.

¹⁰⁴ Sealamas.

¹⁰⁵ Sealamas.

¹⁰⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 82.

¹⁰⁷ L. Leevald. Ühiskonnaõpetuse koht kooli õppeainete süsteemis, lk. 91–93.

näited ajakirjandusest. „Väga tähtis on noortes kasvatada harjumust kursis olla päevasündmustega, vajadust pidevalt lugeda ajakirjandust.”¹⁰⁸ Ühiskonnaõpetuse õpetaja ülesanne ei olnud mitte anda edasi uusi teadmisi, vaid muuta need õpilaste kindlateks isiklikeks veendumusteks.¹⁰⁹ „Koolis õpetatavatest ainetest on see kahtlemata kõige vastutusrikkam.”¹¹⁰ Seepärast andsid paljudes koolides, Tallinnas eriti vene koolides, ühiskonnaõpetust koolide direktorid, sest nad olid partei liikmed.¹¹¹

1975/1976. õppeaastal hakati üldhariduskoolide kaheksandates klassides õpetama kohustusliku ainenäidena Nõukogude riigi ja õiguse aluseid, mis pidi aitama kaasa õpilaste kodaniku- ja vastutustunde kasvatamisele, kõlbeliste veendumuste kujundamisele ja õigusnormide sotsiaalse vajalikkuse mõistmisele.¹¹²

Ideoloogilise ajupesu tulemusi

Vaatamata nõukogude võimu ponnistustele ei suudetud eestlasi ideoloogiliselt ümber kasvatada. Kalju Lutsu sõnul kadus hirmuõhkkond hariduses Arnold Greeni ministriks olemise ajal (1958–1960). Palju olenes liiduvabariigi kohalikest haridusministriks ning tema oskusest Moskvast kohalikke olusid esitada. „Green seda oskas, jäädes samal ajal ise vägagi eestimeelseks”¹¹³, eriti arvestades oma ajastu ja ülejäänud ametnikkonna konteksti.

Õpetajate töö sisuliseks ja ideoloogiliseks kontrollimiseks kasutati koolides n.-õ. sisekontrolli, mis tähendas, et lisaks koolide inspektoritele ning parteikontrollidele külastasid tunde ka direktorid ja õppealajuhatajad. Ideoloogilise aspekti kontroll jäi aga enamasti ainult paberile.¹¹⁴ Samas sunniti nõukogude ühiskonnas kõigile ülemustele peale järelevaataja roll. S. t. kui treial ütles midagi riigivastast, sai karistada ka meister; kui meister käitus ebanõukogulikult, sai karistada ka töökoja juhataja jne. Nii pidi Lauri Vahtre sõnul ka koolidirektor, kui ta ei tahtnud ise karistada saada, karistama riigivastase teoga hakkama saanud õpilast kohe ja kõige karmimalt.¹¹⁵ Või mätsima asja kinni. Sestap ei saa autor siinkohal päriselt nõustuda Lauri Vahtrega, mis puudutab kohest ja kõige karmimat karistamist, ega Richard Pipesiga, kes väidab, et Nõukogude Liit tootis inimesi, kes hoolitsesid vaid enda eest, sest kellegi teisega ei saanud arvestada.¹¹⁶ Tõsi, süsteem tingis nii mõnigi kord enese päästmise kaasinimeste arvel, kuid päris üks-ühele ei saa seda ka võtta. Rääkides omaaegsete õpetajatega, on igaühel neist mõni lugu selle kohta, kuidas kellegi peale kaevati ja asi kooli juhtkonna poolt maha vaikiti. Suur osa oli siin ka õpilastel. Inglise keele õpetaja Kristi Tarand meenutab, et ta ei oleks kindlasti kõikidest kontrollidest puhtalt läbi tulnud, kui õpilased poleks kaasa mänginud. Ühe humoorika näitena meenutab Tarand siinkohal 1985. aastat, mil tema tundides tähistati Martin Lutheri sünnipäeva. Tundi tuli esinema üks vanema klassi tüdruk, kes oli koostanud vastavasisulise referaadi, mida tuli kontrolli mõttes kuulama ka kooli partorg, mõistmata ise seejuures inglise keelt. Hiljem sai Tarand teada poisilt, kelle kõrvale partorg istus, et viimane oli ettekande ajal küsinud, kas on juba öeldud, et usk on oopium rahvale. Poiss vastas, et muidugi, sellega ettekanne algaski, ja partorg oli rahul. Samuti ei rääkinud õpilased kunagi välja, et õpetaja Tarand jutustas tunnis

¹⁰⁸ Sealsamas.

¹⁰⁹ Sealsamas.

¹¹⁰ Sealsamas.

¹¹¹ Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

¹¹² V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 88.

¹¹³ Intervjuu Kalju Lutsuga, 28.06.2011.

¹¹⁴ Sealsamas.

¹¹⁵ L. Vahtre. Absurdi impeerium, lk. 167.

¹¹⁶ R. Pipes. Kommunism. Lühiajalugu, lk. 85.

näiteks muistsest vabadusvõitlusest, kasutas sõnavara laiendamiseks ja võrdlevaks analüüsiks Lembitu ja Kaupo kuju jne.¹¹⁷ Oma nahka siin ju õpilased ei päästnud. Pigem võib öelda, et nõukogude tingimused löid eeldused nii kaaskodanike peale kaebamiseks kui ka inimeste omavaheliseks kokkuhoidmiseks. Kumma tee keegi valis, sõltus juba kodusest kasvatusest.

Vilma Kahk peab ideoloogilise kasvatuse mõju nullilähedaseks.

„Me oleme arutanud omaaegsete õpetajatega, et see ideoloogilise surve, mida avaldati, tugevnes tõesti 1980-ndatel aastatel, kus meid hakati ikka tihedamini loengutele kutsuma ja neid käidi pidamas ka koolis. Tulemust sellel aga küll ei olnud. Kui kodu oli eestimeelne, siis ei oleks õpilast muutnud ka väga riigitruu õpetaja. Võib-olla venekeelsele kontingendile see [ideoloogiline mõjutamine] mõjus, aga neile ka kindlasti mitte kõigile.”¹¹⁸ Tallinna linnaarhiivis on säilinud kommunistliku kasvatustöö õiend Tallinna 21. Keskkooli kohta, milles ollakse rahul, et koolis on ideelis-poliitilise kasvatustöö pearõhk püütud viia ainetundidesse. „Sel eesmärgil on tänavu nõutud aineõpetajatelt eriplaanid, kus nad märgivad ära põhiteemad, mille kaudu nad saavad õpilastes kasvatada nõukogude patriotismi ja proletaarset internatsionalismi.”¹¹⁹ Plaanidesse see kasvatus jäigi.

Ka Sirje ja Taavet Kuurberg leiavad, et ideoloogiline surve ei suutnud kellegi meelsust muuta, see oli ikka selline, millisena ta kodust kaasa anti. Liitati taandus ideoloogiline kasvatus koolis peamiselt selle näitamisele paberil. Mida tuligi tegelikkuses läbi viia, näiteks nõukogulike tähtpäevade tähistamist – selle kohta teadsid kõik, et tegemist on vaid vormitaitmisega. Ja kes tegigi neid asju kaasa südamega, siis ei olnud see tingitud koolis teostatavast kasvatusest. Ainuke, mida ideoloogilise survega suudeti saavutada, oli see, et kõigest lihtsalt ei räägitud. Alguses ei juletud ja pärast nooremate põlvkondade seas mõningaid Eesti ajaloo- ja kultuurisündmusi lihtsalt enam ei teatudki, kuid ka see olenes taas perekonnast.¹²⁰ Ka Allan Liim peab ideoloogilise kasvatuse ainsaks mõjukuks paralleelteadvuse teket, s t., et õpetajad ja õpilased teadsid, millal peab vaikima, ja kui rääkida, siis mida öelda. „Et kogu see kasvatustöö jäi formaalseks, seda kinnitab paljude A. H. Tammsaare nim. Tartu 1. Keskkooli kasvandike aktiivne osalemine taasiseseisvunud Eesti poliitilises elus.”¹²¹ Sama nendib ka ajaloolane Jelena Zubkova, et nii nagu sovetiseerimise karm stalinlik variant, nii oli hukule määratud ka selle liberaalne variant. Eesti ja teiste Baltimaade nõukogulikuku muutmise teel puudus tulevik, Moskva jaoks jäid need kolm riiki probleemseks piirkonnaks kuni NSV Liidu lagunemiseni.¹²²

Kooliuuendus

Eesti hariduspoliitikat uurinud Veronika Nageli sõnul algas kooliuuendus Eestis 1987. aastal toimunud õpetajate kongressiga, kus õpetajaskonna hääl kõlas nii nõudvalt ja tungivalt, et praktiliselt vabaneti juba siis Moskva survest ja juhtimisest.¹²³

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 19. mai 1988. aasta seadlusega likvideeriti Eesti NSV Haridusministeerium, Kõrg- ja Keskerihariduse ministeerium ja riiklik kutsehariduskomitee

¹¹⁷ Intervjuu Kristi Tarandiga, 17.05.2011.

¹¹⁸ Intervjuu Vilma Kahkiga, 17.05.2010.

¹¹⁹ TLA, f. R-11, n. 1, s. 176a, l. 5, N. V. Gogoli nimeline Tallinna 21. Keskkool, õiend kommunistlikust kasvatustööst koolis, 20.10.1972.

¹²⁰ Intervjuu Sirje ja Taavet Kuurbergiga, 22.07.2010.

¹²¹ Allan Liimi kiri Eli Pilvele, 27.07.2010.

¹²² J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 245, 251.

¹²³ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 153.

ning moodustati liidulis-vabariiklik Eesti NSV Hariduskomitee.¹²⁴ 21. detsembril 1989 likvideeriti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega „Eesti NSV riigivalitsemise keskorganite süsteemi ümberkorraldamise kohta” hariduskomitee ja moodustati haridusministeerium.¹²⁵

1988/1989. õppeaastast taastati koolitee pikkus eestikeelsetes üldhariduslikes keskkoolides 12-klassiliseks, nagu see oli olnud enne sõda. Vene keelega üldhariduskoolides jäi keskkool 11-klassiliseks. Kõik vabariigi kaheksaklassilised koolid nimetati ümber üheksaklassilisteks.¹²⁶

1989/1990. õppeaastal mindi üle uuele õppeplaanile. Õppekoormust vähendati peamiselt tundide arvu ja faktirohkuse arvelt, algklassides taastati kodulooõpetus, laiendati võõrkeelte õppimist, vene keele õpetamisega alustati kolmandas klassis, vähendati reaalinete osakaalu põhihariduses, sõjaline õpetus asendati riigikaitse, tervise- või perekonnaõpetusega, õpilaste soovi korral hakati 1990. aastal andma usu(nda)õpetust.¹²⁷

Hariduse täielik vabanemine punaideoloogiast toimus aga järk-järgult, sest uusi õpikuid veel ei olnud. 1990. aasta jaanuaris kirjutasid 44 geograafiaõpetajat avaliku kirja, milles nenditi vanade õpikute sobimatust, sest need olid täis idealistlikke lauseid, nagu „Eesti NSV piirneb tööstuslikult arenenud vabariikide ja oblastitega. Kuna naabrid on aga energiaressursside poolest vaesed, anname elektrienergiat ka neile” jms.¹²⁸

Uute õpikute puuduses vaevlesid esialgu aga kõik õppeained. Siinkohal meenub autorile, kuidas 1991/1992. õppeaastal III klassis õppides jõuti 1987. aastal avaldatud emakeele lugemikus peatükini „Suur Lenin, ta oli üllas”, mis koosnes kolmest lugemispalast: Zoja Voskressenskaja „Lõngakera süda”, Liidia Koni „Härrapojuke” ning Mihhail Zoštšenko „Kuidas Lenin õppis”.¹²⁹ Esimeses kahes midagi otseselt nõukogudeideoloogilist ei olnud, tegemist oli töökust propageerivate jutukestega. Järjega aga viimase ni jõudnud, jättis õpetaja selle vahele. Sellist vahelejätmist ei olnud kunagi varem juhtunud, mistõttu äratas see erilist huvi ning arvatavasti ei olnud ma ainuke, kes pala kodus suurenenud huviga läbi luges, sest vahetundide ajal ilmus mängudesse nüüd ühtäkki ülitark Lenin.

Kokkuvõte

1953. aasta murdejoonega oli kommunistliku kasvatuse läbiviimisel jätkuvalt suurem roll humanitaarainetel – ajalool, emakeelel ja kirjandusel, aga ka geograafial, vene keelest ja ühiskonnaõpetusest rääkimata. Koolihariduse peamine ülesanne oli kasvatada õpilastes internatsionalismi, nõukogude patriotismi, ateismi ning tööarmastust ning eelkõige kajastasid seda õpikud. Et enim tähelepanu pöörditi internatsionalismile ja ateismile, tõsis ideoloogilise kasvatuse seisukohalt ka loodusteaduste, eriti füüsika, tähtsus. Ühtlasi hakati propageerima internaatkoolide rajamist, et vältida ideoloogiliselt sobimatu koduse kasvatuse mõju. Tuginedes aga kaasaegsete mälestustele, olid kõik ideoloogilise peapesu ponnistused tagajärjetud, sest kui kodu oli eestimeelne, ei suutnud ka väga riigitrüü õpetaja õpilast ümber kasvatada. Ideoloogilise kasvatuse mõju seisnes vaid selles, et õpiti ridade vahelt lugema ning hoolega valima, kellele ja mida ütelda, südamehäält muuta see ei suutnud.

¹²⁴ Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja (edaspidi ENSV Teataja) 1988, nr. 24, art. 285, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV Riikliku Hariduskomitee moodustamise kohta.

¹²⁵ ENSV Teataja 1989, nr. 40, art. 625, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV riigivalitsemise keskorganite süsteemi ümberkujundamise kohta.

¹²⁶ V. Nagel. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991, lk. 139.

¹²⁷ Sealsamas, lk. 151.

¹²⁸ Sealsamas.

¹²⁹ E. Hiie, M. Mürsepp. Emakeele lugemik III klassile. Tallinn 1987, lk. 109–118.